

positive image of a defender is directed to achieving socially important aims: forming patriotism and national pride, propagating common values of the humanity, uniting the society.

Key words: language influence, branch discourse, communicative strategy and tactics, communicative ways.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Должикова Т. І.

Р. А. Грифонов (Харків)

УДК 811.161.2'42:82-92

МЕТАМОВНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ОЛЕКСАНДРА ІРВАНЦЯ

Книжка вибраної публіцистики Олександра Ірванця має назву-перифразу „П'яте перо” [Ірванець 2011]. Таке найменування збірки мотивоване наявністю чотирьох інших літературних сфер, у яких працює автор, – це поезія, проза, драматургія, переклад; відповідно, публіцистика є п'ятою з цих сфер. У дослідженнях науковців об'єктом уваги були поки що саме перші в цьому списку „пера” [Філоненко 2009; Галич 2009; Мікрюкова 2010], при цьому автори студій звертають увагу передусім на онімну систему художніх творів О. Ірванця [Мартінова 2009; Вегеш 2010]. Окремо слід відзначити ще одне дослідження Н. Філоненко, у якому авторка розглядає поезію О. Ірванця як публіцистичний дискурс [Філоненко 2007]. Проте ще потребує наукової уваги своєрідність (зокрема мовна) власне публіцистики відомого й популярного в сучасній Україні автора, чії дописи регулярно з'являються і в друкованих виданнях, і в інтернеті. До збірки „П'яте перо” ввійшли тексти, написані для різних періодичних видань протягом десяти років – від 2001-го. У пропонованій статті виокремлюю в текстах фрагменти метамовного рівня – ті, в яких у полі уваги автора перебуває мова в її різних вимірах, вона стає об'єктом рефлексії, втіленої в принагідних коментарях чи розлогіших фрагментах. Метою цього дослідження є з'ясування головних рис і особливостей метамовних висловів та коментарів, які допомагають публіцистові в його дискурсивному позиціонуванні, а також виділення їх різновидів.

Теоретичне осмислення типології метамовних явищ дає підстави виділити **три рівні** метамовної рефлексії. Вислови про мову можуть мати різний характер залежно від того, які саме елементи знань вербалізовані в дискурсі автора: від мови загалом як феномену до якихось окремих її елементів. Тож розглянемо рівні метамовної рефлексії по черзі.

1. Метамовна рефлексія **макрорівня** – це ті випадки, у яких автор говорить про мову взагалі. Особливість публіцистики Олександра Ірванця – спрямованість такої рефлексії на мовну ситуацію в постколоніальному українському суспільстві: *Ще до мене кимось влучно було сказано, що певна частина нашого суспільства (зосереджена переважно на лівому березі Дніпра) бореться не так за право розмовляти російською (бо ж ніхто, начебто, не переслідує російськомовних), як за право ніколи, нізащо, ні за яких умов не вивчати української, не розмовляти нею, не любити цієї мови і до кінця своїх днів зневажати людей, які цю мову вважають своєю рідною* [Ірванець 2011: 84] (далі всі цитати з Олександра Ірванця подано за цим виданням, у круглих дужках зазначаю номер сторінки). При цьому відбувається дискурсивне позиціонування: мовець декларує своє сприйняття ситуації і, відповідно, належність до дискурсу якоїсь із соціоспільнот. Цей дискурсивний вибір має свої мовні механізми. Так, у наведеному прикладі зазначеній функції слугує оцінка у двох її різновидах. Описуючи позицію *певної частини нашого суспільства*, Ірванець використовує специфічні обставини з абсолютним значенням: *ніколи, нізащо, ні за яких умов, до кінця своїх днів*, частину з них об'єднує в ампліфікаційний ряд, і все це разом створює враження надмірності, тобто формується нормативна оцінка – імплікація порушення певної норми. Натомість в іншому ряду: *не вивчати, не розмовляти, не любити, зневажати* – нарастають такі семантичні компоненти, які сигналізують про порушення певних етичних норм, тож другий різновид оцінки – етична. Цікаво, що в наведеному уривку сам автор жодного оцінного засобу не вживає, проте вказані прийоми дозволяють чітко артикулювати позицію.

Нормативна оцінка створюється також завдяки вербалізації певної парадоксальної ситуації – парадокс завжди сигналізує про порушення норми: *„Повна русифікація”*. Заголовок сьогоднішній узятю з реклами, зауваженої автором у київському метро. Була це рекламна акція якогось нового апарата-мобільника. <...> Між інших чеснот апарата, до яких входили „кольоровий дисплей” і „голосове управління”, фігурувала й винесена в титул „повна русифікація”. Причому – й це додає ситуації комізму – вся реклама була сформульована українською мовою (с. 37). В останньому випадку маємо суперечність між формою і змістом знака, котра, власне, і є джерелом комізму (комізм контрасту), а накладення цієї суперечності на загальне тло знань адресата про мовну ситуацію в Україні робить публіцистичний образ завершеним і тому, власне, виводить його на макрорівень. Це стає зачином до дальших міркувань автора щодо мовної ситуації в Україні, наприклад: *Мюзикл „Екватор”, щойно поставлений у Київському театрі оперети, деякими засобами масової інформації був анонсований як „перший український мюзикл”. Щоправда, поспішно додавали коментатори, текст мюзиклу створено російською мовою, але в цьому немає нічого страшного – твір все одно*

залишається українським. Адже поставлено його в Україні, й усі виконавці мають українські паспорти (с. 38). Значну роль у метамовній рефлексії макрорівня відіграє апеляція до когнітивних структур, які визначають місце мови в індивідуальному дискурсі, як-от стереотипи: *Це й справді так природно для українця – не говорити своєю мовою, соромитися її, намагатися чимивидше забути. Адже мова ця – селянська, простацька, й ніхто з начальства нею насправді не розмовляє, хіба лише на телевізійні камери* (с. 182). Серед мовних засобів стереотипізації в уривку привертають увагу широка (і до кінця не окреслена) референція слова *українець*, ампліфікаційний ряд у першому реченні та однорідні характеристично-обмежувальні епітети в другому, а також заперечний займенник *ніхто*. Сама ж стереотипізація стосується фрагмента уявлень про дійсність, у якому концептуалізовано мову як ментальну макроструктуру.

2. **Метамовна рефлексія субрівня** допомагає здійснювати дискурсивне орієнтування всередині мови як системи, у її підсистемах. У полі зору мовця серед таких підсистем можуть опинитися різні й неоднорідні пласти: наукова термінологія, поетична мова, сленг, нецензурна лексика тощо. В Олександра Ірванця часто увагу зосереджено на політичній мові як підсистемі, оцінюваній з регулярною негативністю, наприклад: *В керівних кабінетах і надалі панує те всемогутнє у своїй неоковирності „язичіє”, що його так багато і повно (хоч словника укладай!) зафіксував на своїх плівках майор Мельниченко* (с. 182). Отже, одна з негативних ознак політичної мови – її *неоковирність* (естетична оцінка). Друга – у наступному прикладі – *маніпулятивність* (етична оцінка): *Майже ніхто з сильних світу цього не згадує простого й компактного кредо (чи – кредо?) – „Не чини іншому того, чого не хотів би, щоб вчинили тобі”. Відбуваються іншими словами, пишними, кучерявими. Не до кінця усвідомлюючи, що, прорікаючи на людях велемудрі фрази, показують себе... показують себе... саме такими, якими вони і є. У всій своїй, з дозволу сказати, красі* (с. 121). Зрештою, як засвідчує останній контекст, маніпулятивність поєднується з недостатнім рівнем грамотності, мовної компетенції.

Ще одна підсистема, яка стає об'єктом метамовної рефлексії субрівня, – *топоніміка*; при цьому в полі уваги автора опиняється та частина широкого класу топонімів, яка теж пов'язана з суспільно-політичними вимірами життя: *За минулі роки в країні змінено чимало найнепристойніших географічних та топографічних найменувань, котрі відверто несли на собі відбиток совєцької епохи – всі ці Жданови, Червоноармійськи, проспекти Корнійчука, станція метро „Дзержинська” і таке інше. Проте далі: До кінця нічого не доведено. <...> Навіть маріупольська футбольна команда, яка вийшла до Кубка УЄФА, носить горду назву „Іллічівець”* (с. 47 – 48). Зустрічаємо вже типову для Ірванцевого сприйняття мовної дійсності нормативну оцінку.

3. Нарешті, **мікрорівень** металінгвальних висловів стосується окремих мовних одиниць. І тут нормативна оцінка відіграє важливу роль, вона є непрямою й апелює до загальних знань: *За тринадцять років люд український поступово вже привчився до того, що вибори – від слова „вибирати”* (с. 49); *Урожай більши-мени успішно збирають щороку, а словосполучення „битва за врожай” потроху відходить у минуле* (с. 52). Обидва приклади взято з тексту, у якому розповідається про те, що змінилося в Україні за тринадцять (на той момент) років незалежності. На тлі норми відбувається порівняння радянських фрагментів мовної картини світу з пострадянськими, при цьому останні марковано як норму, а радянські – як аномалії. Аномалією є втрата в мовній картині світу простого етимологічного зв'язку, простої словотвірної мотивації (*вибори – від слова „вибирати”*), так само аномальні публіцистичні штампи, що змінюють природну сутність давнього процесу (*„битва за врожай”*). Повернення від аномалій до природного стану речей – це і є пострадянські трансформації, які автор оцінює позитивно, саме на цьому й здійснюється метамовний наголос.

Негативна оцінка може стосуватись і сучасної номінативної практики – тоді, коли вона є породженням радянської: *За майже вісім років, що минули після запровадження гривні, більшість населення (навіть у Західній Україні) продовжує в побуті називати свою грошову одиницю „рублем”. Прикро, що саме рублем, а не долларом, фунтом чи в крайньому випадку – кроною* (с. 47).

У розглянутих прикладах мікрорівня йдеться про загальномовну картину світу, при цьому маємо такого собі „колективного суб'єкта” дискурсивних практик – це народ або його велика частина, значна соціогрупа. Проте часто суб'єктом метамовних висловів останнього типу є, звичайно ж, сам публіцист, і тоді актуалізується індивідуальна картина світу: *В „правовому суспільстві”, як би не зав'яз в зубах цей термін, громадянин не повинен звертати уваги на дотримання прав, приблизно так само, як не повинен він зауважувати, що дихає повітрям* (с. 12). Оцінка терміна *зав'яз у зубах* є авторською. Тут необхідно згадати про розрізнення між двома видами картини світу: концептуальною і мовною. Реалія *правове суспільство* органічна для концептуальної картини світу Ірванця, вона являє собою знов-таки норму. Але мовний знак, який функціонує на позначення цього мікроконцепту в мовній картині світу, здається мовцеві не досить задовільним через його дискурсивну маркованість, тобто „офіційність”. Водночас іншого адекватного вербалізатора концепту мовець не знаходить, тому поєднує номінативний акт із дискурсивним позиціонуванням. Аналогічне маркування „не свого” вислову: *Перехідний пункт Ягодин–Дорогуськ – одне з улюблених місць автора, перехрестя, зіткнення дійсної Європи з тим, що політологи полюбляють називати „пострадянським простором”* (с. 103). Концептуалізація світу для автора, слід гадати, містить уявлення про існування *пострадянського простору* (недаремно ж пострадянським

явищам у житті, як видно вже з попередніх фрагментів аналізу, він приділяє увагу й дає їм публіцистичні оцінки), але через клішованість це словосполучення його задовольняє не до кінця. Крім усього іншого, номінатема *пострадянський простір* має ознаки відсторонено-об'єктивного погляду на світ, тоді як публіцист у своєму дискурсі наголошує на суб'єктивному сприйнятті з суттєвим емоційним компонентом: *одне з улюблених місць автора*.

Загалом тенденція вживання маркувань на номінативному рівні – це їх віднесеність до висловів на суспільно-політичні теми, про які багато говориться в медіа, і це вносить в ідіолект автора відповідну лексику та мовні кліше; він використовує їх, але робить це із застереженнями, щоб не втратити своєрідності дискурсу: *Жовто-синій прапор, намальований гуашевою фарбою на щоці футбольного вболівальника десь в Гамбургу під час матчів чемпіонату світу – найповніше, найпереконливіше утвердження української ідеї в європейському контексті, хоч як би це чудернацьки-канцелярсько не звучало* (с. 109). Метамова виконує дуже важливу прагматичну та психолінгвістичну функцію – вказує на усвідомленість і щирість, а не механічність мовленнєвого акту.

Причиною вибору певної номінативної одиниці можуть бути стилістичні характеристики лексеми: *Мені особисто надзвичайно цікавим, або, як це прийнято казати, „доленосним”, видається питання щодо місця народження наступного президента України* (с. 100). У процесі добору означень автор шукає адекватні експресивно-оцінні кваліфікатори, і атрибутив із чужого дискурсу має вищий рівень експресії та оцінки, а в результаті введення його в дискурс автора створюється додаткове прагматичне забарвлення – іронія, що відповідає загальній стилістиці творів Олександра Ірванця. Метамовний засіб *як це прийнято казати* і тут виконує роль маркера меж ідіолекту, що розмежовує питоме, органічне – і зовнішнє, привнесене.

Так у загальних рисах можна окреслити три рівні метамовної рефлексії. Необхідно усвідомлювати, однак, що чіткі формальні межі цих рівнів провести неможливо; часто показником рівня, на який спрямовано рефлексію, є не природа мовних засобів, а ширший зміст, імплікований автором. Розгляньмо: *Дуже мало дітей в сучасній Україні знають, що нерозлучного Вінні-Пухового приятеля звать насправді не П'ятачок, а Паць, і що супротивницею Карлсона, котрий живе на даху, виступала не Фрекен Бок, а Фрекен Цап. Бо саме так у нормальних українських перекладах звучать імена цих літературних персонажів* (с. 86). Формально в уривку йдеться про окремі мовні одиниці з підсистеми власних імен, але реально вони репрезентують суспільну мовну ситуацію, виводячи рефлексію на макрорівень (зрештою, і весь публіцистичний текст, фрагмент якого процитовано, має саме таку спрямованість: він присвячений необхідності якісного українського дублювання кінопродукції, ширше – йдеться про потребу українськомовної масової культури).

Три рівні метамовної рефлексії корелюють із трьома напрямками в соціолінгвістиці, які теж можна назвати рівнями: це макросоціолінгвістика, медіосоціолінгвістика і мікросоціолінгвістика [див. Мечковська 2006: 16 – 17]. У публіцистиці Олександра Ірванця таке співвіднесення простежується особливо виразно – з огляду на загальну соціальну акцентованість його публіцистики. Це виявляється і в тому, що метамовна рефлексія спрямовується передусім на соціолінгвістичні категорії та проблеми: мовну ситуацію, мову соціальних груп і сфер, соціально марковані складники ідіолекту. Проте є підстави говорити, що запропонована в цій статті класифікація рівнів метамовної рефлексії, звичайно ж, проектується не тільки на соціальну публіцистику, а загалом на різні форми мовлення. Вона може бути інструментально значущою в аналізі дискурсивного позиціонування мовної особистості.

Загалом же метамовній рефлексії О. Ірванця як публіциста притаманні дискусійна спрямованість (прагнення полемізувати на різних мовних рівнях), доволі виразне введення образу Чужого з його мовою і, відповідно, маркування чужих мовних засобів, відокремлення від своїх, органічних. Отже, суттєвою функцією метамови для автора є оберігання власного ідіолекту і своєї системи цінностей, тобто власного дискурсу. Також слід відзначити сконцентрованість цієї рефлексії на постколоніальному стані української мови. З огляду на пізнавальну значущість явища, метамовна рефлексія в різних типах публіцистичних текстів потребує дальших досліджень.

Література

- Вегеш 2010** – Вегеш А. І. Функціонування літературно-художніх антропонімів у творах Олександра Ірванця / Анастасія Вегеш // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філологія. Соц. комунікації. – 2010. – Вип. 22. – С. 77 – 80; **Галич 2009** – Галич А. О. Асоціонім-символ у постмодерному тексті / А. О. Галич // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філол. науки. – 2009. – № 18. – С. 17 – 25; **Ірванець 2011** – Ірванець О. П'яте перо : публіцистика / Олександр Ірванець. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 196 с.; **Мартинова 2009** – Мартинова С. В. Поетоніми у мові творів Олександра Ірванця [Електронний ресурс] / С. В. Мартинова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_lingv/2009_27/4.html; **Мечковська 2006** – Мечковська Н. Б. Об'єкти і напрями в соціолінгвістичних дослідженнях (досвід систематизації) / Ніна Мечковська // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – 2006. – Вип. 38, ч. II. – С. 13 – 20; **Мікрюкова 2010** – Мікрюкова К. О. Мовні засоби презентації семантичного поля „місто” у повістях О. Ірванця „Очамиря”, „Львівська брама” / К. О. Мікрюкова // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 2. – С. 200 – 207; **Філоненко 2007** – Філоненко Н. М. Публіцистичний дискурс поезій О. Ірванця / Н. М. Філоненко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 766 : сер. Філологія, вип. 51. – С. 229 – 232; **Філоненко 2009**

– Філоненко Н. М. Рецепція української дійсності в поезіях О. Ірванця / Н. М. Філоненко // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філол. науки. – 2009. – № 19. – С. 26 – 30.

Трифонов Р. А. Метамовне позиціонування в публіцистиці Олександра Ірванця

Розглянуто метамовну рефлексію в публіцистичних статтях О. Ірванця, що написані протягом 2001 – 2011 рр. і ввійшли до збірки „П’яте перо”. Виділено три рівні такої рефлексії, що розрізняються залежно від того, які саме елементи знань про мову вербалізовані в дискурсі автора. На макрорівні публіцист говорить про мову загалом, її місце в суспільстві та мовну ситуацію. Метамова рефлексія субрівня допомагає здійснювати дискурсивне орієнтування всередині мови як системи, у її підсистемах (мова політики, топоніміка тощо). Мікрорівень металінгвальних висловів відображує авторське сприйняття окремих мовних одиниць. Показано, що основною функцією метамови в досліджених текстах є дискурсивне позиціонування автора, тобто утвердження власного дискурсу і відмежування від чужого. Відзначено, що метамовна рефлексія в О. Ірванця соціально спрямована, часто має у фокусі постколоніальний стан української мови.

Ключові слова: метамова, мова публіцистики, пострадянська українська мова, мовна ситуація, ідіолект.

Трифонов Р. А. Метаязыковое позиционирование в публицистике Александра Ирванца

Рассматривается метаязыковая рефлексия в публицистических статьях А. Ирванца, написанных в течение 2001 – 2011 гг. и вошедших в сборник „Пятое перо”. Выделены три уровня такой рефлексии, которые различаются в зависимости от того, какие именно элементы знаний о языке вербализируются в дискурсе автора. На макроуровне публицист говорит о языке в целом, его месте в обществе и языковой ситуации. Метаязыковая рефлексия субуровня помогает осуществлять дискурсивное ориентирование внутри языка как системы, в его подсистемах (язык политики, топонимика и др.). Микроуровень металингвальных высказываний отражает авторское восприятие отдельных языковых единиц. Показано, что основной функцией метаязыка в исследованных текстах является дискурсивное позиционирование автора, т. е. утверждение собственного дискурса и отмежевание от чужого. Отмечается, что метаязыковая рефлексия у А. Ирванца имеет социальную направленность, часто в ее фокусе находится постколониальное состояние украинского языка.

Ключевые слова: метаязык, язык публицистики, постсоветский украинский язык, языковая ситуация, идиолект.

Tryfonov R. A. Metalingual positioning in publicistics by Olexandr Irvanets

The article considers metalingual reflection in publicistic articles written by O. Irvanets in 2001 – 2011, included in his collection „Pyate pero” („The Fifth Quill”). Three levels of this reflection are distinguished, according to the kind of elements of knowledge about language verbalized in the author’s discourse. On the macrolevel the publicist speaks about language in general, its place in the society and language situation. An important role in macrolevel metalingual reflection is played by appealing to cognitive structures defining the place of language in the individual discourse, e.g. stereotypes. Metalingual reflection of sublevel helps to perform discourse orienting inside the language as a system, in its subsystems (language of politics, toponymics etc.). The author regularly negatively estimates the language of politics. Among toponyms, the publicist pays special attention to Soviet rudiments in modern Ukrainian onomasticon. The microlevel of metalingual statements reflects the author’s perception of some units, among which Irvanets most often marks language clichés (as unindividual representants of journalistic standard) in his own text. This is the author’s way to indicate his consciousness and frankness instead of the speech act automatism. It is shown that the main function of metalanguage in these texts is discourse positioning of the author, i.e. strengthening his own discourse and drawing a boundary between it and alien discourse. It is pointed out that O. Irvanets’ metalingual reflection is socially accented and often focuses on postcolonial state of the Ukrainian language.

Key words: metalanguage, publicistic language, post-Soviet Ukrainian language, language situation, idiolect.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Должикова Т. І.

В. С. Щербатюк (Слов’янськ)

УДК 811.161.2’373.421

**СИНОНІМИ ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ „ВЕРХНЬОГО” ПРОСТОРУ
В МОВОТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО**

Кожна літературна епоха має своїх корифеїв. На межі ХХ – ХХІ ст. знаковою в українській літературі стала творчість Ліни Костенко – неперевершеного майстра поетичного слова.

Мовосвіт Ліни Костенко залишається в центрі уваги багатьох лінгвістів. Серед численних досліджень її поетичного слова варто назвати мовознавчі студії Л. Краснової „Поетика Ліни Костенко” (2001), Ю. Карпенка й М. Мельник „Літературна ономастика Ліни Костенко” (2004); дисертації Г. Губаревої „Семантика та стилістичні функції